

**ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԳՐԱԿԱՆ-ԿՐԹԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ՄԱՅՐ ԱԹՈՒԻ ՏՊԱՐԱՆԸ***

Վերջին հետազոտություններից երևում է, որ հայկական առաջին տպարանը հիմնվել է Վենետիկում 1512 թ., ոմն Հակոբի աշխատությամբ: Չանագան ժամանակներում հայոց տպարանները հաստատվել են նաև Կ. Պոլսում, Ամստերդամում, Կալկաթայում, Իլլովում և հայկական ուրիշ գաղութներում: Համարյա ամեն տեղ էլ այդ տպարանները հիմնվել են ս. Էջմիածնի անունով, իսկ հաճախ նաև նրա օժանդակությամբ:

Իսկ բուն Էջմիածնում տպարան հաստատելու յոլորովին հնարավորություն չկար պարսկական ավերիչ պատերազմների պատճառով: Միայն ԺԸ դարում հնար եղավ առաջին անգամ տպարան հաստատելու ս. Էջմիածնում: Ըջմարիտ է, թեև դեռ ԺԸ դարում Հակոբ կաթողիկոսը մտադիր էր ս. Էջմիածնում տպարան հիմնել և այդ նպատակով 1656 թվին Մատթեոս սարկավագին արևմուտք ուղարկեց, բայց տեղական զանազան խարդալանքների շնորհիվ նրա ձեռնարկությունը գլուխ չեկավ:

Վերջապես Սիմեոն կաթողիկոսը 1769 թվին ձեռնարկեց տպարանի հիմնարկության և երեք տարուց հետո տպագրեց առաջին գիրքը, դա «Գիրք Աղօթից»-ն էր: Բայց տպարանի սկզբնական կազմակերպության, մանավանդ նրա ապագան հաստատուն հիմքերի վերա դնելու համար դեռ շատ արգելափոխ հանգամանքներ կային. տպարանական պարագաներ, մանավանդ թուղթ բերել տալը շատ թանկ էր նստում: Եվ ահա նույն Սիմեոն կաթողիկոսի ջանքով ս. Էջմիածնում թղթի գործարան հիմնվեց:

Դժբախտաբար Սիմեոն կաթողիկոսի մահվանից հետո թե գործարանը և թե տպարանը անուշադրության մատնվեցան: Տպագրական գործը երկարատև ու խիստ կոիվ մղեց շրջապատողների անտարբերության, մանավանդ շրջակա բարբարոս ցեղերի դեմ, որոնց ս. Էջմիածնի հետ ունեցած ամեն մի ընդհարման միջոցին, տպարանը ավերման էր ենթարկվում և տպագրական գործի հառաջդիմությունը արգելքի հանդիպում: Մի միայն Գեորգ Դ-ի օրով, որ հայոց ամենալուսամիտ կաթողիկոսներից մեկն էր, 70-ական թվականներին տպարանը կենդանություն ստացավ, ոտի կանգնեց և աջողությամբ առաջադիմել սկսավ: Տպարանի վրա առանձին առանձին հոգս էր տանում նաև հանգուցյալ Մակար կաթողիկոսը, որ և հատուկ ջենք կառույց տպարանի համար: Եվ վերջապես ներկա Վեհափառ Ս. Տ. Մկրտիչ Ամենայն Հայոց Սրբազնագույն կաթողիկոսը, յուր հատուկ ուշադրության արժանացրեց վաճառական տպարանը, եվրոպական կառարելագործված տպարաններին հավասարացնելու:

Ապա նույն թերթը յուր № 6-ի մեջ գրում է հետևյալը.

«Կարճ միջոց մնացած մինչ ցուցահանդիսի բացվելը, ցուցահանդիսի վարչությունը ստացավ Էջմիածնից մի հեռագիր՝ որով հաղորդվում էր՝ որ Նորին Սրբությունն Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա շատ ուշ իմանա-

* Ծարումակված «Էջմիածին» ամսագրի 1972 թվականի №№ Դ-ԺԱ-ից:

լով տպարանական գործոց ցուցահանդիսի քացման մասին, չէ կարողացել ժամանակին հայտնել յոր ցանկությունը՝ մասնակցելու ցուցահանդիսին, ի վերջո հարցնում էր, թե Էջմիածնի տպարանի **Էքսպոնատների** համար տեղ կլինի՞ արդյոք: Այդ հեռագրին ցուցահանդիսի ժողովի նախագահ սյ. Ր. Ր. Գոլիկեն անմիջապես հեռագրավ պատասխանեց, որ «Տպարանի համար

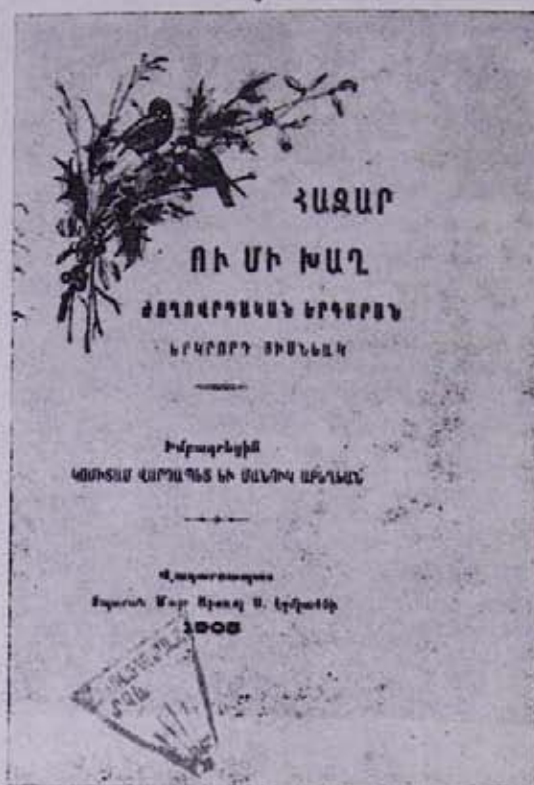
Մ. Արեղյան, ժողովրդական խաղեր.
Վաղարշապատ, 1904 թ.

պատվավոր տեղ կհասկացվի», որից հետո Էջմիածնի տպարանի կառավարչից ստացվեցավ տպարանի մասին ընդարձակ տեղեկությամբ մի նամակ, հայտնելով թե ուղարկված է արդեն ս. Էջմիածնի տպարանի ամբողջ ժողովածուն: Այդ ժողովածուն ցուցահանդիսի վերջանալուց հետո կմնա ցուցահանդիսի ժողովի լիազոր տնօրենությանը, այս պարզև գնահատելի է նորանով, որ **Կայսերական Ժողովրդական գրադարանը** չունի նման ժողովածու (Ընդգծումը մերն է. Ա. Ե. Ս.): Ինչպես հայտնի է Նորին Սրբություն Վեհափառ Խրիմյանը հայոց ամենատաղանդավոր հեղինակներից միմե է: Նա ունի աչքի ընկնող բանաստեղծական տաղանդ և նուրբ փիլիսոփայական դիտողություն: Նա բանաստեղծ փիլիսոփա է: Հիսունական թվականների վերջերում Հայրիկը, ինչպես կոչում են նորան հայերը, հրատարակել է **Արծվի Վասպուրական** անունով ամսաթերթը, որ տպագրել է յոր հիմնած տպարանում:

Ս. Էջմիածնի տպարանի մասը գրավում է բարձր աստիճան այցելուաց

ուշադրությունը: Ի ցույց տրված գրքերի մեջ, գլխավորապես աչքի է ընկնում մեծադիր ձայնագրյալ Ծարականը, յուր հայկական ձայնանիշներով*:

Յուցահանդիսի հանձնաժողովը գնահատելով Մայր Աթոռի տպարանի մեջ տպագրական արվեստի զարգացումը, արժանի գտավ տալու մի գովասանական թերթ հետևյալ բովանդակությամբ.

Հազար ու մի խաղ. Վաղարշապատ, 1905 թ.

«Կայսերական ռուսական տեխնիկական ընկերությունում տպագրական գործի Առաջին համառուսաստանյան ցուցահանդես՝ բարձր հովանավորությամբ Նորին Կայսերական Մեծություն մեծ իշխան Կոնստանտին Կոնստանտինովիչի: Առաջին համառուսաստանյան ցուցահանդեսի տպագրական գործի կարգադրիչ կոմիտեն որոշեց արտահայտել իր երախտագիտությունը Մայր Աթոռ ու Էջմիածնի տպարանին՝ գործակցելու համար ցուցահանդեսի կազմակերպման գործին, ինչպես նաև հոգուտ Կայսերական ռուսական տեխնիկական ընկերության դպրոցների տպագրական գործի հաջողության համար: Հաստատելով նշված որոշումը, արտահայտում եմ և իմ անձնական խորը շնորհակալությունը»: 15-ը հունիսի 1895 թ.:

Կոնստանտին:

Գեորգ Դ կաթողիկոսի օրով մի անգամ արդեն խնդիր էր բարձրացել տպարանը գրաքննական ատենին ենթարկելու.—այն ժամանակ Գեորգ Դ-ն կարողացավ դեմ կենալ և խնդիրը փակել:

* «Արարատ», 1895 թ., էջ 141—142, նաև էջ 70:

1896 թվին նորից այդ հարցը բարձրացավ և վերջապես Մայր Աթոռի տպարանը ենթարկեցին վարչական կարգով Կովկասի գլխավոր գրաքննական ատենին: Այսպիսով այն ինչ որ հնար չեղավ իշխան Մուխրանսկուն Գեորգ Դ կաթողիկոսի օրով անել, Կովկասյան կառավարությունը այժմ իրական դարձրեց իշխան Գուլիցիևի օրով:

4777

ԱԾԽԱՐՀԱՐԱՐԻ

ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

ԳՍՏԳԻՐՑ ԱՅՈՐԻՆ ԳՍՏԲՆՆԵՐԻ ԳՍՏԻՐ

Յօրիճեց

Գեղ. փյ. Մ. ԱՐԵՂՅԱՆ

ՊՐԻՆԻՍ Ե. ԵՄԵՆՆԵՐԻ Գ. ԺՄԵՐԱՆԻ

ՎԱՂԱՐՇԱԳԱՑ

Տպարան Մայր Աթոռի Մ. Էջմիածնի

1906

ԱԼԲ

Մ. Արեղյան. Աշխարհաբարի քերականություն.
Վաղարշապատ, 1906 թ.

Տպարանը գրաքննական ատենին ենթարկվելով Երևանի նահանգապետի կողմից հատուկ հսկող անձն նշանակվեց, որ կառավարության կողմից հսկում էր տպարանի գործառնության վերա, որպեսզի իբր թե հակապետական բան չտարվի, իսկ ամենօրյա տպված ամենատեսակ գրքերից, բրոշյուրներից, և հայտարարություններից մեկ մեկ օրինակ պահվում էր հատուկ պահարանում ապագայի ստուգության համար արձանագրելով օրական տպարանից դուրս եկած որևէ նյութ առանձին ժապավենած և կնքած մատենի մեջ, որ ստացված էր Երևանի նահանգական կառավարությունից: Հսկիչը մինչև ժամանակ տպված ամեն գրքից, բրոշյուրից և այլն 18 օրինակ ուղարկում էր Կովկասի գրաքննական ատենին (Кавказский цензурный центральный комитет) և տառ օր անցնելուց հետո միայն (եթե գրաքննական ատենից տպագրված նյութը արգելելու որևէ գրություն չէր ստացվում), իրավունք էր տալիս տպված նյութը տպարանից դուրս հանելու:

Գրաքննական ատենի հսկողությունից ազատ մնաց միայն ս. Էջմիածնի պաշտոնական Արարատ կրոնական ամսագիրը, որի վերա հսկում էր և տրված նյութերի պատասխանատու էր համարվում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը:

Նորա հրամանով էին լույս տեսնում ամսագրի համարները: Բայց Արարատն էլ ուղարկվում էր գրաքննական ատենին տարվելուց հետո և 10 օրը անցնելուց հետո միայն ցրվում: Չնայած վերոգրյալ խիստ անախորժ հանգամանքին, Մայր Աթոռի տպարանը շարունակեց յուր եռանդուն գործունեությունը: Նորա մեքենաները ճշվստալով գիշեր-ցերեկ՝ ոչ միայն արտադրում էին կրոնական, պատմական, գրաքննական և այլն բովանդակությամբ ինքնուրույն և թարգմանական գրքեր և բրոշյուրներ, այլև շարունակվում էին պատրաստություններ տեսնվել և հետապնդվում էր ս. Գիրքն անպայման նոր հրատարակությամբ Մայր Աթոռի տպարանից լույս ընծայելու միտքը, որի մասին վաղուց մտածում էր Խրիմյան Հայրիկ կաթողիկոսը:

Այդ ժամանակ Մայր Աթոռի տպարանը և՛ հարստացել էր զանազան մեքենաներով և՛ ընդարձակ գործունեություն էր սկսել, որի համար ի Տեր հանգուցյալ Մակար կաթողիկոսի, շինել տված շենքը շատ փոքր էր:

Մայր Աթոռի միաբանության առաջագույն անդամ տ. Սուքիաս արքեպիսկոպոս Պարգյանը ընդառաջ գնալով այդ մեծ կարիքին և հրամայողական պահանջին, 1901 թվին յուր միջոցներով, տպարանի շինության կից, հարավային կողմից շինել տվեց երկու ընդարձակ կամարակապ դահլիճներ և մի միջանցք, ուր զետեղեցին տպագրական բոլոր մամուլները և գրաշարանը: Այդ դահլիճների տակին շինվեց մի խիստ չոր և ցեմենտած ներքնատուն ամենատեսակ թղթերի և այլ նյութերի պահեստի համար:

Ս. Գրքի տպագրությունը շուտով իրականացնելու համար բերել է տրվում նաև հատուկ տառեր, զարդեր և այլն: Այլ և պատվեր են տալիս և ստանում № 5 թուղթը, օգման 50 ֆնդանոց, ընդամենը 420 օգմա: Կարճ ժամանակ անցած տպարանից լույս տեսավ տպագրվող ս. Գրքի առաջին մամուլը, որը և ուղարկվեց բանասերներին և հայտնի անձանց իրենց կարծիքները հայտնելու համար: Դժբախտաբար Մայր Աթոռի համար այդ մեծ և պատվալիք ձեռնարկությունը հետագայում ինչ-ինչ պատճառներով արգելքի հանդիպեց և ս. Գրքի տպագրությունը անսպասելի կերպով դադարեց:

Դեռևս Գեորգ Դ կաթողիկոսը 1870 թվի հունվարի 18-ի № 18 ս. Սինոդի տված կոնդակով տպարանական ժողովի անդամներին հաստատելով՝ առաջ է բերում նոցա պարտավորությունները. և թեև դրամների ստացումը և զանձումը կենտրոնացնում է Սինոդի մեջ, բայց և իող. է—Ը-ի մեջ շեշտում է թե ժողովը պարտավոր է հաճախակի զննել տպարանի տումարները և հայտնաբերել Արարատ ամսագրի և այլ եկեղեցական գրքերի և մատյանների արժեքից թեմական իշխանությանց վերա մնացած ապառիկները «և չթողուլ երբեք ապառիկս ի դրամոց» և հարկավոր դեպքում դիմել Սինոդին, որ վերջինս պահանջե հոգևոր առյաններից ապառիկները: Այս ապառիկների և կամ առհասարակ տպագրված և թեմերն ուղարկված բոլոր տեսակի գրքերի արժեքի տուացման մասին Սինոդը պատրաստ էր իսկույն տեղեկացնել տպարանի վարչությանը՝ այնտեղ մատյան անցկացնելու համար:

Հանգուցյալ Գեորգ Դ-ի այս կարգադրությունը հետագա տարիներում մոռացության է տրվում և հետգհետե ստեղծվում է տպարանի դրամական հաշիվների այն խառնակ վիճակը, որը կամենում էր կանոնավորել հոգեւույս Խրիմյան Հայրիկ կաթողիկոսը:

Խրիմյան Հայրիկը հայրապետական գահ բարձրանալուց հետո մեծ ուշադրություն դարձրեց նաև Մայր Աթոռի տպարանի ել և մտից հաշիվները կանոնավորելու վերա, որը կենտրոնացած էր ժամանակին գործող ս. Սինոդի մեջ և ուներ յուր հատուկ սեղանը: Չնայած դրան շատ անկանոն, գուցե և ան-

փուլը էին տարվում տպարանի հաշիվները. շատ դժվարությամբ, նույնիսկ անկարելի էր ճիշտ հաշիվ կազմել տպարանի կատարած արտադրական աշխատանքի մասին, թե ինչքա՞ն արդյունք է տալիս այդ հատատությունը և ինչքա՞ն օգուտ:

ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ

ՊԱՐԱԿԱՆՈՆ ԿԱՄ ԱՆՎԱԻՈՐ

ՅԱՐԱԿԱՆՆԵՐ

1903 ՎՆԱՅՈՒՆ

ՍՈՒՆԱԿԱՆՈՆ ՍՈՒՆԱԿԱՆՆԵՐ

Միտրան Մայր Աթոռի Ս. Էջմիածնի

— * * * —

ԱՐԴԱՐԱՐՈՐ ԵՒ ՆՈՐԱՐՈՐ

ՆՆԱՐԱՆ ՍՈՒՆԱԿԱՆՈՆ ԱՐԴԱՐԱՐՈՐ ՊԱՐԱԿԱՆՆԵՐ

— * * * —

ՎԱՆԱՐԱՐՈՐ

Ներդրողը Ներդրող Մայր Աթոռի Ս. Էջմիածնի

1911

Սամակ վրդ. Ամատունի, Հին և Նոր պարականոն
կամ անվավեր շարականներ.
Վաղարշապատ, 1911 թ.

Տպարանի վարչությունը միայն տպում և ուղարկում էր թեմական իշխանություններին՝ Արարատ ամսագիրը, Էջմիածնի օրացույցը, չափաբերական մատյաններ, եկեղեցական և աշխարհիկ բովանդակությամբ գրքեր: Այնուհետև տպարանի վարչությունը չէր խառնվում ուղարկած ապրանքի արժեքը գանձելու գործին: Այդ պարտականությունը ընկնում էր յուրաքանչյուր թեմի թեմական իշխանության վերա, որը սակայն պիտի ասել, որ դատապարտելի անվույժ էր դեպի Մայր Աթոռի հասանելիքները գանձելը և ըստ պատկանելիության հասցնելը: Կանոնավոր հաշվետվության բացակայության պատճառով գալատներում և քաղաքներում շատ յուրացումներ էին կատարվում*:

* Այնքանադրապոլի փոխանորդության (այժմ Ծիրակի թեմ) գյուղերի գործակալների և քահանաների 1907—1916 թվերի գործունեության քննությունը կատարեց տողերիս գրողը և 3500 բուլետեն ավելի գողած դրամ հայտնագործեց, որը գողողներից գանձվեց և թեմական իշխանության ներկայացվեց: Նույնպիսի ապառիկների գանձումը կատարվեց ևս Բեասարաբիայի թեմում 1899—1908 և մի քանի հազարի հասնող ապառիկ գումարներ գանձվելով, ներկայացվեց ս. Սինդիին: Երան. ճեղինակի:

Ի նկատի առնելով այդ հանգամանքը, տպարանի հաշիվները կանոնավորելու համար Խրիմյան Հայրիկը 1895 թվի դեկտեմբերի 11-ին արդեն մի կոնդակ էր տվել և. Սինոդին, բոլոր հաշիվները տպարանական վարչության մեջ կենտրոնացնելու համար, ուստի և և. Սինոդն էլ 1896 թվի փետրվարի 5-ի № 155 որոշումով հրամանագրում է թեմական բոլոր աստանաներին, որ տպարանին վերաբերյալ դրամները միայն տպարանական վարչությանն ուղարկեն:

Թե ի՞նչ պատճառով այդ կարգադրությանց կատարումը դանդաղում է մոտ յոթ տարի՝ հայտնի չէ: Հավանականորեն 1895 թվի հայկական կոտորածը Տաճկաստանի և հայության մեջ տեղի ունեցած հուզումներն (տաճկահայոց փախուստը ռուսահայաստան և այլն) եղան դորան պատճառ: Ուստի Խրիմյան Հայրիկը 1908 թվի հունվարի 31-ին և. Սինոդին տալիս է թ. 150 հետևյալ կոնդակը.

«Մկրտիչ ծառա Հիսուսի Քրիստոսի... Սինոդի և. Էջմիածնի: Աստի բավական ժամանակ առաջ ես մի կոնդակ գրեցի Սինոդին, բայց Սինոդը ուշադրության չառավ և մնաց առանց գործադրության: Ներկա թվականին կարտաավորիմ նույն կոնդակին միոք հավատարիմ կրկնել:

Մայր Աթոռն ունի մի հաստատություն վաղուց ի վեր, այն է տպարան, որ թե՛ քարոյապես և թե՛ նյութապես կարի արդյունաբեր և շահագործող մի հաստատություն է: Բայց ցավալի է հույժ և նույնիսկ ամոթ, որ այսօր ո՛չ կաթողիկոս և ո՛չ իսկ Սինոդ, որո ձեռքն է հաշվական գործեր, գիտե կամ հավաստյալ վերահասու է թե Մայր Աթոռի հարուստ տպարան շահագործող թե՛ շահակորույս է: Յուր բոլոր գործառնությունք, անստույգ վիճակի մեջ խռնված են. յուր տնտեսական անկանոն ճապաղ հաշիվներ, գիտեք արդյոք թե քանի՞ դժվարին է հաշվական մեթոդով ստուգել և կարգադրել: Ես հրաշք կհամարիմ եթե մի հաշվագետ անձն կարենա մեր տպարանի հաշվական պատկեր դուրս բերել: Ի՞նչ են պատճառներ և ո՞վ է պատասխանատուն: Այս հայտնի է, որ Մայր Աթոռի ամենայն հոռի գործառնությանց պատճառ կաթողիկոսն է և այս արդար դատաստան ոչ միայն Մայր Աթոռի միաբանությանն է, այլև համայն հայոց ժողովրդին, որպես թե կաթողիկոս պետք էր նաև որ տպարանապետ լիներ:

Այլ ես ասեմ ձեզ, տպարանի հոռի տնտեսության պատճառներ շատ են. և ես կթողում երկրորդական և երրորդական փոքր պատճառներ, միայն գլխավոր պատճառներ հառաչ կրեմեմ, զոր քավական կհամարիմ այն չափով ևս խելամուտ կլինի Սինոդը. միայն թե ուշադրության առնու:

Ա. Նախ որ տպարանին արվեստին գործ ամենաբարդ մի գործ է, ո՛րք են եղեր տպարանի վարիչներ և տեսուչներ, գործին անհմուտ և արվեստին անգիտակ վարդապետներ և այս խնայության համար եղած է անշուշտ, վաւրճակ դուրս է վարձելով տպարանի մի հմուտ վարիչ, մեծ ոռճիկ պետք էր վճարել, բայց կա այստեղ մի մնացված հաշիվ, այն է հմուտ տպարանապետ յուր վարձուց փոխարեն տպարանի արդյունքեն կհաներ:

Բ. Ամենամեծ և անխորհուրդ մի պատճառն այն է, որ տպարանի վարիչ վարդապետներ կարգված են տեսուչ տպարանի առանց երբեք պատասխանատվության և համարված են իբրև քանվոր կամ գործավոր, վասնզի ինքն միայն ըստ նախահաշվում կստանա որոշյալ գումար, որով թե գրաշար գործավորաց և ոռճիկ վճարում է և թե Արարատ, Օրացույց և այլ գրքեր կտպագրեն և կհանեն դուրս և այդ ամենաորոշյալ գիններ Սինոդ գանձում է և ինքն տպարանի տեսուչ ոչինչ չգիտե, ոչ շահ և ոչ վնաս, ճիշտ նույնպես Սինոդին

մեջ չգիտեմ: Զոր օրինակ, մի կոնսիստորիայեն փող կունենա Սինոդ, կոնսիստորիայն այսքան միայն գրում է, այսքան փող Արարատի կամ Օրացոյցի գին է և այլն: Եվ կարծեմ Սինոդն մի որոշ գումար, որպեսզի տպարանի արդյունք գումար որոշ կերպով արձանագրե, որով թերևս կարելի լինի հաշիվ հանել: Միթե՞ Սինոդն փորձով չգիտե մեր վիճակավոր առաջնորդաց անհոգացող և անտարբեր դրություն, որ երբ պաշտոնի գլուխ անցնեն, այն օրեն մոռանում են Մայր Աթոռ և չէ ինչ փույթ մոցա որ տպարանի վերաբերյալ արդյունք ամենայն կերպով փութաջան լինին գանձելու: Եվ գիտեք թե որքան գումար ապստիկներ կան այսօր առանց գանձելու մնացած:

Մ. Արեղյան. Աշխարհարարի շարահյուսություն.
Վաղարշապատ, 1912 թ.

Եվ ինչ է այս դժվարությանց, և անշահաբեր դարման Մայր Աթոռի տպարանին: Ահա մույն՝ կրկնում եմ դարձյալ՝ նախ տպարանի տեսուչ պարտավորապես պատասխանատու բռնել. երկրորդ՝ ինչ որ կարգադրե տպարանն՝ մույն ինքն պետք է գանձե, որպեսզի կարենա ելից և մտից հաշիվ ուղղությամբ տալ, որպեսզի կարենանք իմանալ շահն ու գիան:

Երբ տպարանի տեսչություն ըստ ամենայնի փույթ ունենա գանձել տպարանի արտադրած արդյունք և ամեն ամիս հաշիվ ներկայացնել, այլևս այնչափ հարկ չմնար Մայր Աթոռի գանձարանեն ծախուց համար գումար պահանջել, որո համար գրեթե տասն և չորս հազար ուրբի որոշված է նախահաշվին մեջ: Միայն թե պատրաստի գումար չունեցած ժամանակ գանձարանե հարկ եղած գումար խնդրել: Ինչպես նաև լինի ավելորդ գումար պարտավոր է գանձարանին հանձնել: Բայց ըստ իս անհրաժեշտ մի կարևորություն է, որ

տպարան միշտ պահեստի դրամագլուխ ունենա, որպեսզի բոլորովին ազատ լինի գանձարան:

Երրորդ. տպարանի տեսչություն պետք է ունենա մի ծանոթ ժողովրդին հարգելի մի եկեղեցական գործակալ թեմական կեդրոնի մեջ, որ տպարանի տեսչության կողմեն իրենց դրկված թե՛ գրյանք և թե՛ **Արարատ, Օրացոյց** ինքն ընդունի, հրահանգին համեմատ ցրվե բոլոր թեմի վիճակներ, որչափ կարելի է **Արարատի** բաժանորդաց գիներ փութով գանձե:

Երբեմն ևս տպարանի տեսչություն կարող է կաթողիկոսի կոնդակով մի վարդապետ հանել բոլոր թեմեր թե՛ գործակալներուն գործեր քննել և թե՛ ապառիկ մնացած գումարներեն հավաքել: Այս ամեն ուշի-ուշով և փորձով իսկ նկատելով եւ քարվոք համարեցի փոխել այս անկանոն տնտեսության կարգ:

Ուստի պատվեր տալով հայտարարեմ սրբազան Սինոդին, որ այսուհետև տպարանի տեսչություն պիտի գանձե տպարանի ընդհանուր արտադրությանց արդյունք կանոնավոր ել և մտից հաշիվ բռնելով ամսե ամիս պիտի ներկայացնե մեզ, իսկ եւ իբրև տեղեկություն կհայտարարեմ Սինոդիդ:

Այս Հայրապետական որոշումն պարտավոր է Սինոդդ ընդունել առանց որևիցե պատճառաբանության: Վասնզի Մայր Աթոռի շահ և կանոնավորության օրենք այս կպահանջեն և այս պահանջման ուղղակի պատասխանատու կաթողիկոսն է առաջի համայն ազգին»:

№ 154 հ31 հունվարի 1903 ամի⁴⁵:

Խրիմյան Հայրիկը կամենալով իրագործել տալ յուր տված կոնդակը, նույն թվի մարտի 13-ի թ. 854 Սինոդին տված կոնդակով* տպարանական նոր վարչություն է հաստատում, որի անդամների մասին տալիս է տեղեկություն և. Սինոդին և № 805 կոնդակով հրահանգում և պատվիրում է տպարանի 1902 թվի ելքի և մուտքի մասին մանրամասն հաշիվ պատրաստելու և իրեն ներկայացնելու⁴⁶:

Այդ թվին հայոց եկեղեցական կյանքում խոշոր դեպքեր տեղի ունեցան: Յարական կառավարությունը գրավեց հայոց եկեղեցական և վանական շարժական և անշարժ գույքը, փակեց դպրոցները և շենքերը պետականացրեց: Հասարակության բոլոր խավերում, ինչպես և Էջմիածնում, խիստ հուզումն առաջ եկավ, որ յուր վերա դարձրեց ամենքի ուշադրությունը և կյանքե ամեն ույծն ու ջանք: Գուցե այդ է լինում պատճառ, որ տարի է անցնում գործերը մնում են նույն դրության մեջ: Ուստի և Խրիմյան Հայրիկը հաջորդ 1904 թվի հունվար ամսին տպարանի նոր տեսուչ է կարգում տ. Մամբրե վարդապետ

* Մկրտիչ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի... Սինոդի և Էջմիածնի. կոնդակա մերով լՂ-ն ամսույս № 807 կարգեցաք տպարանական ժողով յաղագս կառավարելու կանոնադրապես զգործս տպարանի Մայր Աթոռույս և անդամք են հետևեալք ա) տ. Մամբրե մագիստրոս վարդապետ Մովսիսեան, բ) տ. Մամբրե վարդապետ Մեփի Աղամեան և գ) Դպիր Սպիրիդոն Մկիթեան: Ուստի առաջադրեմք ատենիդ ծանուցել զնոսա վարիչս տպարանին և ի պահանջել հարկին տալ դրամն վասն ծախուց տպարանին, և ի դէպս պահանջել զհաշուետեղութիւն մինչ ցառանձին տնօրէնութիւն մեր: № 854 ի 13 մարտի 1903 ամի⁴⁶:

** Մկրտիչ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի... Սինոդի և Էջմիածնի: Ծանկացեալ մեր ունել մանրամասն տեղեկութիւն եկամտից տպարանի Մայր Աթոռույս, այսու կոնդակա մերով առաջադրեմք Ատենիդ ընդ փոյթ տալ կազմել զհաշիւ մտից տպարանի անցելոյ 1902 ամի, այն է տացեալ բաժնեգիրք Արարատի առանձին, գինք վաճառեալ Օրացոյցաց առանձին և շինք վաճառեալ գրեանց և այլ արդեանց առանձին և մատուցանել մեզ: № 805 ի 13 յուհիս 1908 ամի⁴⁷:

Հմտ, Արարատ, 1908. էջ 8 և 115:

Մեղիք Աղամյանին* և օգնական տալիս ներսես արեղային Տեր-Միքայելյան, որոնց հայտնելով տպարանի ել և մտից խստն վիճակի մասին, որ Սինոդում չգիտեն թե ո՞րքան ապառիկ ունի տպարանը և ինչ տեսակ գրքերի, մատյանների համար ի՞նչ գումարի, պատվիրում է նոր վարչությանը ինքը գանձե թեմական իշխանությանց ողարկած զանազան գրքերի արժեքները և առանձին հաշվով ներկայացնի ս. Սինոդին: Այս առթիվ կաթողիկոսը տալիս է հետևյալ կոմիսիայի.

*Արզեմյ և Ժախիք Գևորգիան հարկերի անգամ
Գ. ԳՄԵՆՈՍԻ ՅՈՎԻՍԷՓԵԱՆ ՂԱԿԱՍՅԱՆ*

ՀԱՅՈՑ ԲԱՌ ՈՒ ԲԱՆ

**Աւետարանից
ՍԱՀԱԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱՄԱՏՈՒՆԻ
Միտան Մայր Աթոսի ս. Էջմիածնի**

**ՎԱՀԱՐՇԱՊԱՏ
Նիգարաշարժ Տգարան Մայր Աթոսի ս. Էջմիածնի
1912**

Սահակ վրդ. Ամատունի. Հայոց քառ ու քան,
Վաղարշապատ, 1912 թ.

«Մկրտիչ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի... հոգեշնորհ տ. Մամբրե վարդապետի տեսչի տպարանի Մայր Աթոռոյ հայրապետական օրհնությամբ յայտ տոնմամբ. Կոնդակա մերով յ31 յունուարի անցելոյ հմբ. 154 տուաք գիտել Սինոդի ս. Էջմիածնի զարդի անկերպարան վիճակէ տպարանի Մայր Աթոռոյս»

* Հմմտ, Արարատ, 1904, էջ 292;

և զհատնակ վիճակէ ել և մտից նորին, որ անյայտ է և ի Սինողէ և ի վարչութեան տպարանին զապառիկ մնացեալ գումարաց և ի բանակութեանց նոցին և թէ վաճառելի գրեմոյ տպարանին, եթէ զինչ տեսակաց (Օրացոյց, Արարատ, եկեղ. գրեանք) որքա՞ն անվճար մնան ի զանազան վիճակաց մերոց Ռուստտանի:

Առ ի բառնալ զայս օրինակ գործառնութիւն և ի գիտակ առնել զՍինողն՝ զվարչութիւնն տպարանի, մեք յիշեալ կոնդակաւ մերով հրամայեցար ընդունել զգործիւնն այն եթէ վարչութիւն տպարանին պարտ է գանձել զապառիկս իւր զգինս վաճառեալ գրեանց տպարանին և ինքնին հոգալ զծախս իւր տալ յամսոյ ամիս զհաւաքեալ դրամս ի Սինողն հանդերձ ամսական հաշուետըութեամբ եթէ զի՞նչ արդեանց որքա՞ն վաճառեաց և զի՞նչ գանձեաց, ամենեւին ինքն պատասխանատու լինելով հաշուական գործառնութեանց իւրոց: Արդ, այսու կոնդակաւ մերով յայտնելով ձեզ զմիտս վերոյիշեալ կոնդակի մերոյ, պատուիրեմք զի չետ այսու վարչութիւնդ ինքնին ժողովեացէ զմոտս տպարանին իւրոյ ինքնին միայն պահեսցէ զհաշիւս դրամական, որպէս ասացաք իւրաքանչիւր ամսավերջի և զգանձեալ դրամն ի Սինողն հանդերձ հաշուետըութեամբ, զի ի մի վայր կենտրոնանալով մոտքն տպարանին հնար լիցի և ստուգել զհաշիւս ապառկաց և վասն կանոնատուր կատարման հրամանի մերոյ առ ի դիրութիւն քեզ, նշանակեմք զքարեշնորհ Ներսէս արեղայն յօգնական քեզ առ ի վարիլ համերաշխ զգործս տպարանիդ և հսկել կանոնատուր հաշուապահութեան, որպէս և ի վերայ գործոց գործաւորաց տպարանիդ: Յայտնելով զայսմանէ պատուիրեմք հրաիրել զՆերսէս արեղայն ի գլուխ պաշտաման իւրոյ՝⁴⁶:

Հանգուցյալ կաթողիկոսի այս կարգադրութեանց հետո էլ տպարանի գործառնութեանը, մանավանդ հաշվապահական ձևը դարձյալ մնում է նախկինը: Գուցէ դորա պատճառը Սինողի անտարբերությունն էր, որ 1903 թվից սկսած դրական քաջ չէր անում այդ խնդրի նկատմամբ:

Մայր Աթոռի տպարանը վաճառի ամենահին հաստատություններից մեկն է եղել: Ս. Էջմիածնի տպարանը յուր ժամանակին Կովկասում համարվում էր ամենահարուստը, հատկապես հայերենի վերաբերյալ մասով: Նա ուներ հարուստ գրաշարանոց՝ հայերեն, ռուսերեն, գերմաներեն, հունարեն, լատիներեն, եբրայեցերեն, վրացերեն և այլն ազգերի տառերով, ինչպես և երաժշտական խաղերով: Ուներ լավ մեքենաներ, ձուլարան, կազմատուն, հարուստ պահեստ թղթի և այլն⁴⁷: Բայց տպարանը չի ունեցել մասնագետ կամ տպագրական գործին լավատեղյակ կառավարիչներ: Տպարանի կառավարիչներ կամ տեսուչներ նշանակվել են Էջմիածնի միաբանության անդամներից անխտիր կերպով, որոնք համարյա քիչ բացառությամբ 1 կամ 2 տարեկը մի անգամ փոխվում էին: Նոցանից ոչ մեկը տպագրական գործին ծանոթ կամ հմուտ չէր, ուստի և չէին կարող տպարանի մեջ կատարելագործված տեխնիկա մտցնել և նորա գործառնությունը օգտակար դարձնել:

Այս բոլորն ի նկատի ունենալով, վաճառ աշխատեց աշխարհիկ անձանց ձեռքով էլ կառավարել տպարանը: Սակայն վերջիններն էլ օգտակար չեն եղել և տպարանը երբեք չի կարողացել յուր արդյունքներով յուր ծախքերը ծածկել: Այսպես օրինակ 1906 թվին տպարանը մուտք է ունեցել 4511 ր 26

* Ծան. 1910 թվին տողերիս գրողը կազմեց տպարանի գույքի (ինվենտար) ցուցակ՝ կշռելով ամենատեսակ տառերը, մարզանքները, ծաղիկները, թղթի պահեստը և այլն: Այդ ցուցակից մի օրինակը պահվեց տպարանում, երկրորդ օրինակը հանձնվեց սրբազան Սինողին: (Ծան. հեղինակի):

կույ. և Սինոդը տպարանին տվել է ծախքերը ծածկելու համար 8716 ռ. 34 կոպեկ: 1907 թվին տպարանը մուտք է ունեցել 6204—95 կույ. և Սինոդը տվել է ծախքերը ծածկելու համար 9575 ռ. 75 կույ. և այլն:

Ահա այսպիսի ձևով տպարանը առաջ գործել է և այժմ էլ շարունակում է գործել մինչև 1908 թիվը, երբ տպարանի տեսուչ է նշանակվում տ. Երվանդ վարդ. Տեր-Մինասյան, որի օրով տպարանի գործառնության պատկերը արմատապես փոխվում է:

Խրիմյան Հայրիկի մահվանից հետո 1908 թվի հունվարի 21-ին Սինոդը թ. 38 հետևյալ հրամանն է արձակում.

«Նախ՝ հաստատել գնախահաշիւ մտից և ելից տպարանի վասն այսր 1908 ամի ի գումար քսան հազար չորս հարիւր ռուբլեաց մտից հնգետասան հազար երեք հարիւր յիսուն և հինգ ռուբլեաց և 08 կույ. ելից և զվավերացուցեալ պատճէն նորին առաքել առ վարչութիւն տպարանի ի կիրառութիւն:

Երկրորդ. Շրջաբերական հրամանաւ յանուն ամենայն կոնսիստորիայից Հայոց Ռուսիոյ պատուիրել հոգևոր կառավարութեանց և գործակալաց զի փութացին ի ժողովել զամենայն տպատիկս գնոց Արարատ ամսագրի, Օրացուցաց, ժապախենալ մատենից և այլն և առաքել յայսմհետէ ոչ ի Սինոդս, այլ առ վարչութիւն տպարանի, այլ և զգին մատենից, Օրացուցաց և առհասարակ զամենայն հատոյթս տպարանի յայսմ ամի առաքել անմիջապէս առ վարչութիւն նորին, գում գործելով, զի դրամքն առաքեսցին յառաջնում, իսկ կիսամեկի տարույս և տալ տեղեկութիւն Սինոդիս առանձին յայտարարութեամբք:

Երրորդ. Պատուիրել ամենայն կոնսիստորիայից Հոգևոր կառավարութեանց և գործակալաց, զի փութով առաջի արացեն վարչութեան տպարանի զմիշտ հաշիւ վաճառելի եկելոցական մատենից զքանակութենէ վաճառելոցն և զմնացելոցն առ ինքեանս, այլ և ծանուցանել թէ ե՞րբ և յանուն որո՞շ առաքելալ են գինք վաճառեալ գրեւոյն»*:

Կարճ ժամանակ անց Սինոդը արձակում է թ. 173 հրամանը կոնսիստորիաներին, որով հայտնում է թէ՝ «զի վարչութեանն տպարանի Մայր Աթոռոյ տուեալ են իրաւունք քննելոյ զամենայն հաշիւս հոգևոր հաստատութեանց, որ ընդ տպարանի և պահանջելոյ զապառիկս ի ձեռն անդամոյ ուրուք վարչութեանն կամ պաշտօնական գրութեամբք»**:

Սինոդի վերոգրյալ կարգադրություններով 1903 թվից սկսած ի Տեր հանգուցյալ Խրիմյան կաթողիկոսի օրինական պահանջը տպարանի ելքն ու մուտքը յուր մեջ կենտրոնացնելու վերջապէս իրականանում է:

Ընորհիվ տպարանի տեսուչ տ. Երվանդ վարդապետ Տեր-Մինասյանի ձեռնբեցության, որ արտասահմանյան համալսարանական բարձրագույն գերազանց կրթությամբ օժտված մի անձն էր և լավ ծանոթ նույն տեղերի լավագույն տպարանների հետ, ուներ և անձնական հմտություն այդ գործի մեջ, Մայր Աթոռի տպարանը կտրուկ կերպով ուղիղ ճանապարհ է բռնում, գործառնությունը ընդարձակվում է, տպագրությունը թե՛ արտաքուստ և թե՛ ներքուստ գեղեցկանում: Հաշվապահությունը կանոնավորվում է. բոլոր թեմերից հետգհետեւ դրամներ են ստացվում, որոնց մեջ խոշոր տեղ են բռնում. նախկին տարիների ասպտիկները: Ընորհիվ տպարանի հաշիւների այսպիսի կանոնավորման տպարանի վարչությունը յուր ծախքերը ծածկելուց հետո

* Արարատ, 1908, Բ, էջ 134: Տես նաև անդ, էջ 357:

** Արարատ, 1908 թ., էջ 357:

Քենց 1908 թվին ոչ միայն զուտ արդյունք է տալիս Սինոդին, ըստ հաշվապահական տումարի, 5511 բուրլի 99 կոպ., այլև նախկին տարիներից մնացած 3598 բուրլի 98 կոպ. պարտքն է վճարում:

Ծողակաթ. Հայագիտական ժողովածու.
Վաղարշապատ, 1918 թ.

Տպարանի գործառնությունը կանոնավոր հիմքերի վերա դրվելով, Արաբատ ամսագրի և առհասարակ այլ գրքերի տպագրությունը նոր կերպարանք է ստանում մաքրության ու արվեստի գեղեցկության տեսակետից:

Այնուհետև Մայր Աթոռի տպարանը արագությամբ լույս է ընծայում ոչ միայն ս. Էջմիածնի միաբանության աչքի ընկնող գիտնական անդամների երկասիրությունները և աշխատությունները, ինչպես օրինակ՝ Գալուստ Տեր-Մկրտչյան, Հուսիկ արքեպ. Մովսիսյան, Մեսրոպ եպս. Տեր-Մովսիսյան, Կարապետ եպս. Տեր-Մկրտչյան, Գարեգին վրդ. Հովսեփյան (հետո Գարեգին արքեպս.), Կոմիտաս վարդապետ Սողոմոնյան, Երվանդ վրդ. Տեր-Մինասյան, Մեսրոպ վրդ. Մաքսուդյան, Իերսես վրդ. Տեր-Միքայելյան և այլ միաբանների, այլ և Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի ուսուցիչների և այլ աշխարհիկ ու հոգևորական անձանց պատմական, բանասիրական, քննադատական գի-

յեցիկ գրականության և այլն վերաբերյալ աշխատություններն է լույս ընծայում*:

Մայր Աթոռի տպարանի այս փառավոր և արդյունավետ գործունեությունը դժբախտաբար կարճատև եղավ: 1914 թվին ծագեց համաեվրոպական մեծ պատերազմը, որը բոլոր ազգերի կուլտուր-կրթական կյանքի խաղաղ ընթացքը հեղաշրջեց և վերջը բոլորովին խանգարեց կամ այլ ուղղություն տվեց: Որքան պատերազմը խորացավ և եվրոպական բոլոր պետությունները ակամայից պատերազմին մասնակից դարձան, այնքան ավելի մարդկային կյանքն ու մտածողությունը յուր ճշմարիտ ուղիից դուրս եկավ, ամեն տեղ, մանավանդ Անդրկովկասում հաղորդակցությունը դժվարացավ, որովհետև ճանապարհները բռնված էին զորք և ռազմականամթերք տեղափոխելով:

Ոստի և տպարանական գործերը հետզհետե դադարեցին մարդկանց հետաքրքրելուց և երկրորդական տեղ բռնեցին: Ծառ տեղ և գլխավորապես Հայաստանում ամենքի ուշադրությունը գրավեց պատերազմի հետևանքով Տաճկահայաստանից և այլ տեղերից փախած և Էջմիածին, Երևան, Թիֆլիս, Ալեքսանդրապոլ և այլ քաղաքներում ապաստան գտած և փողոցներում ու պատերի տակ թափված գաղթականներն ու որբերը: Տեսարանը սոսկալի էր: Մարդկային միսըն ու մտածողությունը պահ մի կանգ առան ծայր առած թշվառության ու քստմենքի օրերի առաջ: Մարդիկ իրենց էներգիան, ջանքն ու կարողությունը վատնում էին օր ու գիշեր անմիտ պատերազմի հետևանքով կոտորածներից ազատված, երկար ճանապարհ կտրելուց հյուժված գաղթականության և որբերի մնացորդները զոհն սուլի ու մահվան ճիւղերից ազատելու համար, որոնց մեջ մահվան մանգաղը հարյուրներով յուր անողոր հունձն էր անում:

Մայր Աթոռը, յուր սրբազնագույն Հայրապետով, միաբանության հետ դատը կսկիծը սրտներում, ճիգ էին թափում, գերմարդկային ուժ գործ դնում ամոքելու և սփոփելու հայ ժողովրդին և թեթևացնելու նրանց բաժին ընկած դատն փշտն ու տանջանքը:

Ծառ բնական է, որ նման պայմանների մեջ, երբ հայ ազգի գլխին մահվան սուրն էր շողշողում, Մայր Աթոռի տպարանը այլևս նախկին թափով չէր կարող աշխատանք առաջ տանել: Հետզհետե բանվոր ձեռքեր պակասեցին և տպագրական նյութերի, թղթի և այլն ստացումը խիստ դժվարացավ, ուստի և **Արարատ** ամսագիրն անգամ փոխանակ ամիսը մի անգամ, մի քանի ամիսը միացրած համարներով էր լույս տեսնում 1914 թվից սկսած: Վերջապես 1920 թվից դադարեց **Արարատ** ամսագրի տպագրությունը թղթի և նյութերի պակասության պատճառով, և **Արարատի** փոխարեն 1920 թվի հունվարից սկսեց լույս տեսնել **Էջմիածին** շաբաթաթերթը: Սա էլ յուր գոյությունը պահպանեց մի քանի ամիս և նույն թվի վերջերին բոլորովին դադարեց⁴⁹:

Վերջ

* Այս շրջանում Մայր Աթոռի տպարանից կամ գրքերի մասին պրոֆ. Գրիգոր Խաչատրյանը հետևյալն է գրում նույն ժամանակի 1908—10 տպարանի տեսուչ տ. Երվանդ վարդապետին. «Չեմ կարող ծածկել իմ հիացմունքն նրանց (այսինքն գրքերի) արտաքինի մասին, որ ցույց է տալիս, թե ձեր գեղարվեստական ճաշակը և թե Մայր Աթոռի տպարանի բարձր աստիճանի հասցրած կատարելությունը»: Ծան. Ա. նպս.: